

UNIVERZITA TOMÁŠE BATI VE ZLÍNĚ

Institut mezioborových studií Brno

**Populační stárnutí – ekonomický, sociální
a pedagogický problém**

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

**Vedoucí bakalářské práce:
doc. PhDr. Jaroslav Nevoránek, CSc.**

**Vypracoval:
Stanislav Veverka**

Brno 2006

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci na téma „Populační stárnutí – ekonomický, sociální a pedagogický problém“ zpracoval samostatně pouze s použitím uvedených informačních zdrojů.

Praha 30. 3. 2006

.....
Stanislav Veverka

Poděkování

Děkuji panu Doc. PhDr. Jaroslavu Nevoránkovi, CSc. za velmi cennou metodickou pomoc a užitečné rady, které mi poskytl při zpracování mé bakalářské práce.

Také bych chtěl poděkovat své manželce Anně za morální podporu a pomoc, kterou mi poskytla po celou dobu mého studia.

Stanislav Veverka

OBSAH

Úvod	2
1. Populační stárnutí jako demografický proces	3
1.1 Demografický vývoj v evropských zemích	3
1.2 Demografický vývoj v České republice	5
1.3 Migrace v České republice	7
1.4 Závěr kapitoly	8
2. Populační stárnutí jako ekonomický a sociální problém	9
2.1 Ekonomické aspekty stárnutí	9
2.2 Důsledky pro důchodové systémy	13
2.3 Zaměstnanost, pracovní aktivita starší populace	20
2.4 Sociální aspekty	26
2.5 Závěr kapitoly	28
3. Populační stárnutí jako pedagogický problém	29
3.1 Úroveň vzdělávání v České republice	29
3.2 Vzdělávání dospělých a seniorů	36
3.3 Vzdělávání a pedagogický proces u nejstarších věkových skupin	38
3.4 Závěr kapitoly	42
Závěr	43
Resumé	45
Anotace	47
Seznam použité literatury	48

Úvod

Stárnutí populace se stává stále častěji námětem nejen pro demografické studie, ale i tématem pro hlubší ekonomické a sociální analýzy a objevuje se poměrně často také v politických programech.

Jde o problém, který se týká především vyspělé části světa. Méně vyspělý svět řeší prioritně problémy související se zajištěním životní úrovně populace: problémy spojené se zajištěním standardních podmínek pro bydlení, dostatečného množství potravin a rozvoje zdravotnické péče. V tomto smyslu můžeme konstatovat, že stárnutí populace je sice problémem globálním, ale jeho řešení je úkolem, kterým se zabývá především vyspělá část světa. Lze jen těžko předpovědět, jak vážné důsledky bude mít stárnutí populace pro celkový vývoj a situaci ve vyspělých státech, protože tyto důsledky budou spojeny se schopností je uspokojivým způsobem vyřešit. Zatím lze na základě prolongace demografického vývoje předpovídat, že tento proces bude pokračovat i v dalších letech a že **problémy s ním spojené budou narůstat.**

Stejně jako např. u ekologických problémů, kdy před řadou let se začalo o problémech mluvit ve smyslu varovných upozornění vyústujících v apel na nutnost jejich řešení, je stárnutí obyvatelstva spíše v podobné fázi než ve fázi skutečných a dostatečně účinných řešení.

Víme jistě, že **k podchycení procesu je nutné změnit politiku ekonomickou, sociální a vzdělávací.**

Moje práce se pokusí shrnout některé poznatky z této problematiky a zaměří se především na situaci v České republice při jejím posouzení v mezinárodním kontextu. Proto v práci využívám dostupné informace z České republiky a další informace především ze zemí Evropské unie, ve kterých problém stárnutí obyvatelstva graduje a kde se jeho řešení se začíná projevovat ve výše zmíněných politikách.

Velmi pravděpodobně lze předpokládat, že tento problém bude stále častěji námětem pro odborné studie a že se stále více bude objevovat jako stěžejní bod politických programů.

Politická citlivost problému není přímo úměrná pouze rostoucímu počtu starších obyvatel, ale má svou příčinu i v objektivní konfliktnosti mezi mladší a starší populací.

1. Populační stárnutí jako demografický proces

1.1. Demografický vývoj v evropských zemích

Od 70. let dvacátého století se začala ve vyspělých zemích prodlužovat průměrná délka života a podíl starších osob na celkové populaci se stále zvyšuje. Zpočátku tento jev nevzbudil žádnou zvláštní pozornost a byl vnímán pozitivně jako naplňování jednoho z cílů rozvoje společnosti. Při prohlubování tohoto procesu se však začaly objevovat úvahy o jeho sociálně ekonomických důsledcích. **Stárnutí populace** se stalo předmětem mnoha odborných analýz a prognóz, které měly za úkol upozornit na potřebu řešit objektivně probíhající proces ve všech jeho důsledcích a souvislostech.

Demografický vývoj ve vyspělých zemích způsobil radikální změnu situace natolik, že z teoretického problému se stal problém převážně **politický**. Politické strany předkládají programy **jak** vyřešit ekonomické důsledky stárnutí obyvatelstva bez vážnějších rizik a negativních dopadů do životní úrovně generace seniorů a přitom nenarušit zapojení mladé generace do pracovního procesu.

Politika odrážející tyto skutečnosti se projevuje zejména v programových dokumentech Evropské unie. Její charakter reaguje nejen na demografický vývoj v minulých letech, ale i na prognózy dalšího vývoje.

Sdělení Komise Evropského společenství, uveřejněné v roce 1999, konstatovalo následující skutečnosti:¹

V období let 1960 až 1995 **vzrostla** průměrná délka života občanů Evropské unie o 8 let u mužů a 7 let u žen. Prodloužení života se souběžným poklesem porodnosti pod reprodukční úroveň, který je dnes evidentní ve všech evropských státech, učiní fenomén stárnutí zvláště dramatickým v 21. století.

Evropská populace přestane brzy růst, dokonce se začne postupně **snížovat**. A to různým tempem a v různém čase v různých zemích a regionech. Brzy bude v našich společnostech podstatně vyšší část starších lidí a menší část lidí v produktivním věku.

¹ Závěry Evropské komise. In Sdělení Komise Evropa pro všechny generace, Brusel, 1999, s. 4 - 5

Nejmladší generace, věková skupina 0 - 14 let, která reprezentovala 17,6 % v roce 1995, klesne na 15,7 % v roce 2015, což znamená pokles téměř o 5 milionů obyvatel.

Generace ve věku 15 - 29 let, ze které se rekrutují lidé vstupující na pracovní trh, poklesne ještě více, a to o 13 %, což je pokles o 13 milionů lidí.

Mezi staršími věkovými skupinami se stane přesný opak. Generace 50 - 64 let vzroste o 26 %, což je 16 milionů a nárůst lidí v důchodovém věku 65 let a více a velmi starých lidí nad 80 let dosáhne 30 % resp. 40 % obyvatel.

Změny ve věkové skupině 80 let a více nastanou rychleji než změny v jakékoli jiné věkové skupině.

Demografické stárnutí bude velmi intenzivní v příštích dvou dekadách, což se týká všech členských států Unie, i když s rozdílnou naléhavostí a časovým průběhem.

Tento proces může zpomalit, byť jen částečně, příliv migrantů ze zemí mimo Společenství. K tomu, aby migrace do Unie kompenzovala efekt stárnutí, musela by dosáhnout úrovně 4 milionů imigrantů po roce 2005.

Skutečnosti uvedené ve Zprávě Evropské komise jasně ukazují, o jak **vážný** jev se jedná. Sdělení mimo jiné konstatuje, že fakta se týkají z velké části i nových /tehdy přistupujících/ zemí Evropské unie.

1.2. Demografický vývoj v České republice

V České republice /ČR/ můžeme sledovat podobný vývoj. Počet obyvatelstva v roce 2003 činil 10,2 milionu. Po roce 1989, kdy došlo ke změně ve společenském systému, došlo i k prudkému **propadu** porodnosti, která je dokonce od poloviny devadesátých let na evropském i světovém minimu. Z následujícího přehledu vyplývá, jak prudce klesl počet narozených dětí v České republice.

rok	1990	1995	2000	2002
počet narozených dětí	130 564	96 097	90 919	92 786

NEVORÁNEK, J., ŘEHOŘ, A. *Kapitoly ze sociologie rodiny*. 1. vyd. Brno: Institut mezioborových studií, 2004

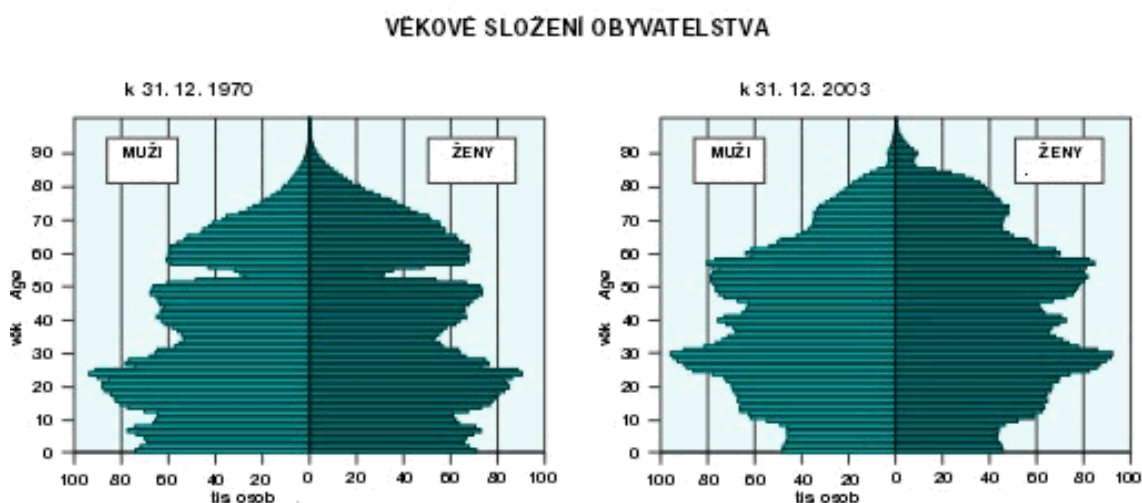
Na pokles porodnosti působí řada faktorů a je zřejmé, že svoji roli sehrává i změna životního stylu. Ta se projevuje v **prodloužení** věku, kdy obyvatelé České republiky zakládají rodiny s dětmi. Následující přehled tuto skutečnost dokládá.

rok	1970	1981	1995	2002
průměrný věk prvorodičky	22,5	24,4	25,8	28,5

NEVORÁNEK, J., ŘEHOŘ, A. *Kapitoly ze sociologie rodiny*. 1. vyd. Brno: Institut mezioborových studií, 2004

Stárnutí obyvatelstva v České republice není, podobně jako v evropských zemích, způsobováno jen poklesem porodnosti, ale výrazně se projevují i pozitivní trendy ve vývoji úmrtnosti. Přestože dochází k celkovému stárnutí populace, počet

zemřelých osob v ČR dlouhodobě klesá a roste hodnota ukazatele dožití. Tyto tendence se projevují v celkovém věkovém složení obyvatelstva.

Statistická ročenka ČR 2004, Český statistický úřad, Praha, 2005

Z hlediska dlouhodobých vývojových trendů předpokládají demografické prognózy nezvratnost změny struktury obyvatelstva v **neprospěch** mladších věkových skupin. I v ČR dochází tedy ke **stárnutí obyvatelstva** se všemi vážnými sociálními a ekonomickými důsledky. Stárnutí populace se projevuje v tzv. indexu stáří /podíl obyvatel 65 let a více na 0 - 14 let/, který vzroste z hodnoty 89 v roce 2003 na hodnotu předpokládaných 163 v roce 2025. Současně se bude zvyšovat zátěž ekonomicky aktivního obyvatelstva vyjádřená indexem závislosti /podíl obyvatel 65 let a více a 0 - 14 na 15 - 64 let/ z hodnoty 42 v roce 2003 na 53 v roce 2025.

Výsledkem demografického vývoje je **pokles** počtu obyvatel ČR, který začal v roce 1994 a trval až do roku 2003, kdy poprvé po devíti letech dochází k celkovému populačnímu přírůstku. Ten byl způsoben tzv. pozitivním saldem migrace.

1.3. Migrace v České republice

V devadesátých letech počet **legálně** usazených cizinců v České republice postupně **narůstal**. Mezi roky 1994-1999 se více než zdvojnásobil, ze zhruba jednoho sta tisíc na dvě stě tisíc lidí. V České republice žilo v roce 2005 asi 254 tisíc cizinců, z toho 100 tisíc s trvalým pobytem. Trvale nebo dlouhodobě usazení cizinci tvoří asi 2,3 % obyvatelstva ČR. Do jaké míry bude tento trend pokračovat, je otázkou. Lze pouze konstatovat, že příliv imigrantů do ČR je ve srovnání s tradičními zeměmi Evropské unie relativně nízký. Např. ve Švédsku tvoří imigranti a cizinci narození na území až 20 % obyvatelstva a v Německu a Belgii je to 8 % obyvatelstva.

Zatímco v devadesátých letech byl příliv imigrantů motivován převážně hledáním atraktivních pracovních příležitostí, sociologové se domnívají, že do budoucna bude posilovat motivace spíše **politického** charakteru. To by mohlo vést k růstu podílu imigrantů, kteří zamýšlejí trvale zůstat v ČR.

Dosavadní demografické průzkumy ukazují však na skutečnost, že imigranti zatím v ČR příliš nezakládají rodiny a nerodí se jim děti. Můžeme očekávat, že tendence přílivu imigrantů posílí, protože jde o objektivní proces probíhající v ostatních vyspělých zemích Unie, nicméně reálný dopad na demografickou strukturu nebude nikterak významný.

1.4. Závěr kapitoly

V České republice stejně jako v ostatních vyspělých zemích Evropy dochází k nezvratnému procesu nárůstu podílu starších občanů na celkové populaci. Je to výsledkem reprodukce předchozí demografické struktury, zlepšování zdravotnické péče a změny v životním stylu, který se projevuje ve větší péči o vlastní zdraví a poklesu porodnosti. Tento proces je pouze částečně korigován migrací obyvatelstva, která však přináší jiné problémy, spojené s rozdílným životním způsobem migrantů.

Demografické projekce jasně ukazují, že stárnutí populace je problémem, který bude velmi vážným i v budoucnu.

2. Populační stárnutí jako ekonomický a sociální problém

2.1. Ekonomické aspekty stárnutí

Proces stárnutí populace má celou řadu **ekonomických** důsledků. Projevuje se změnou relace mezi počtem osob, které jsou již mimo ekonomickou aktivitu a osob, které jsou ekonomicky aktivní. To lze dokumentovat porovnáním velikosti skupiny postproduktivních /tedy těch, o nichž se předpokládá, že jsou ve věku, kdy by již neměli pracovat/ a skupiny produktivních /těch, o nichž se předpokládá, že jsou ve věku, kdy by pracovat měli/.

Pokud jde o přesnější vymezení obou skupin, pak **zařazení** do konkrétní skupiny vyplývá jen z dosažení určitého věku. Proto také v mé práci nerozlišuji, zda konkrétní osoba pracuje či je nezaměstnaná, protože nemůže najít práci, nebo nepracuje, protože se na povolání teprve připravuje, případně může být práceneschopná. Stejně tak může jít – na straně druhé – i o osoby, které pracují, i když již dosáhly postproduktivního věku.

Jeden z ukazatelů, který se používá pro měření tohoto typu ekonomické aktivity, se nazývá **index šedého zatížení** /nebo index závislosti starých nebo index ekonomického zatížení postproduktivními/. Vypovídá o tom, kolik postproduktivních připadá na jednoho produktivního. S určitým zjednodušením by se také dal interpretovat i tak, kolik postproduktivních musí teoreticky jeden produktivní svou prací uživit.

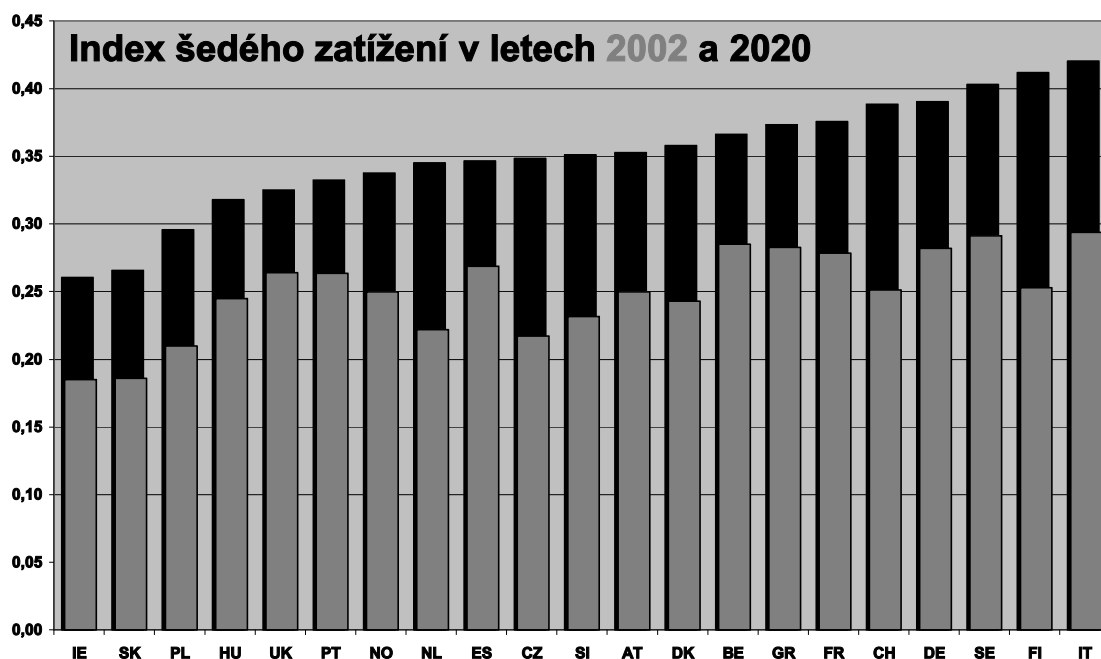
Hodnota indexu samozřejmě závisí na tom, jaké zvolíme **hranice** pro produktivní věk. V minulosti bývala nejčastěji používána hranice 15 až 60 let, což souviselo s tím, že v patnácti letech končila povinná školní docházka a bylo tak možné, aby lidé vstupovali přímo do zaměstnání po krátké době zaškolení.

Hranice 60 let měla také své opodstatnění, neboť vyjadřovala oficiální hranici **ukončení** ekonomické aktivity. Po dlouhou dobu to totiž byla hranice pro odchod do důchodu v řadě evropských zemí. Přitom však existovaly - hovoříme-li

o podmínkách v ČR - možnosti odchodu do důchodu i v dřívějším věku. Ženy mohly odcházet do důchodu již v 57 letech a v závislosti na počtu narozených dětí ještě dříve. Kromě toho existovaly i další profese, v nichž byla možnost odcházet do řádného starobního důchodu ještě před dosažením věku 60 let /např. horníci, některé profese v hutnictví/. Nelze proto jednoznačně tvrdit, že by počty osob v určité věkové kategorii přesně odpovídaly tomu, kdo pracuje, a kdo je v důchodu.

Pro současné období lze považovat za rozumné, aby tyto hranice byly posunuty blíže skutečnému stavu a tedy k hranici **20 až 65 let**. V 15-ti letech dnes mladí do práce nenastupují, spíše ještě dalších několik let studují. Horní hranice odpovídá současnému v Evropě převažujícímu věku odchodu do důchodu.

Pokud takto vymezíme hranice, pak se současná hodnota indexu šedého zatížení ve vyspělých zemích pohybuje v rozmezí od 0,2 do 0,3. Relativně snadno se tak dá odhadnout, jakých hodnot bude tento index nabývat za 20 let. Taková prognóza je zatížena jen velmi malou nepřesností, protože ji změny demografického chování populace nemohou ovlivnit, neboť počet osob je již dán a mění se pouze charakteristiky úmrtnosti. Výsledky pro západní a střední Evropu jsou na následujícím obrázku.

KOSCHIN, F., FIALA, T. et al. *Co s ekonomickými důsledky stárnutí naší populace?*
1. vyd. Praha: Vysoká škola ekonomická, 2004

Ve všech zemích je zřetelné zvýšení indexu, jehož nárůst se pohybuje od 25 % do 60 %. Jestliže v roce 2002 mezní hodnota nepřesahovala 0,30, pak v roce 2020 již přesahuje mezní hodnota 0,40. Znamená to, že v některých zemích bude na jednoho člověka ve věku nad 65 let připadat **méně** než 2,5 člověka ve věkové skupině 20 - 65 let. Oproti výchozímu období roku 2002, kdy tato mezní hodnota dosahovala 3,45, jde o **podstatné zhoršení**.¹

Vývoj v tomto období bude však ještě komplikovanější tím, že se v jeho průběhu **prohloubí** také rozdíly mezi jednotlivými zeměmi. Relativně nejlepší věkovou strukturu, resp. ukazatel indexu šedého zatížení, mělo **Irsko** - v roce 2002 to bylo zhruba 0,18 /tj. na jednoho člověka ve skupině nad 65 let připadalo více než pět lidí ve skupině 20 – 65 let/. I v roce 2020 bude mít Irsko relativně nejmladší obyvatelstvo v této skupině evropských zemí. Hodnota indexu šedého zatížení se ovšem zvýší asi na 0,26 a tedy na jednoho člověka ve skupině nad 65 let budou připadat v podstatě čtyři lidé ve skupině 20 – 65 let.

Naproti tomu **Itálie** bude dosahovat v roce 2020 mezních hodnot s poměrem 2,5 člověka ve skupině 20 - 65 let na jednoho člověka ve skupině nad 65 let /oproti výchozí úrovni 3,44 v roce 2002/. To přirozeně podstatnou měrou zasáhne do všech charakteristik týkajících se výdajů na zdravotnictví, do důchodových systémů apod.

Nemohu v této souvislosti pominout ani předpokládaný vývoj v České republice. Jestliže ve výchozím období patří věková **struktura české populace** k relativně velmi dobrým a je – z hlediska stárnutí – ve spodní polovině pomyslného žebříčku těchto zemí, pak v roce 2020 již česká populace **výrazně zestárne** /graf ukazuje jeden z relativně největších přírůstků indexu/ a ocitne se někde v polovině žebříčku. Konkrétně se pak index šedého zatížení zhorší z úrovně 0,22 na 0,35. Oproti roku 2002, kdy na jednoho člověka ve skupině nad 65 let připadali ještě více než čtyři lidé ve skupině 20 – 65 let, v roce 2020 to budou již méně než tři lidé.

¹ V souvislosti s přepočtem indexu na reciprokou hodnotu tj. na počet lidí, kteří připadají na jednoho postproduktivního je nutné si uvědomit, že tento ukazatel se nevyvíjí lineárně, ale jeho pohyb se děje po hyperbolické křivce. Lze to ukázat na tomto porovnání. Pokud bude hodnota indexu 0,5 tj. na jednoho postproduktivního připadají dva produktivní, pak zhoršení ukazatele o 0,1 na 0,6 by znamenalo, že tento poměr se změní na 1,66 produktivních na jednoho postproduktivního. Když však dojde ke zhoršení indexu o 0,1 z hodnoty 0,25 na hodnotu 0,35, jde o zhoršení z ukazatele 4 na 2,85 produktivního na jednoho postproduktivního. Proto je nutno velmi pozorně vždy hodnotit konkrétní výchozí hodnoty tohoto indexu a spíše používat jeho hodnotu reciprokou tj. vyjádření, kolik připadá lidí v produktivním věku na člověka v postproduktivním věku.

K vývoji v České republice je však potřeba dodat, že dané ukazatele zřejmě poněkud vylepšují celkový obraz o demografickém vývoji. Prognózy, které pracují s projekcemi na delší období, totiž naznačují – za předpokladu nezměněné úrovně porodnosti a je třeba uvést, že úroveň porodnosti je v ČR již téměř nejnižší v Evropě – další pronikavé **zhoršení** věkové struktury populace po roce 2020 resp. do poloviny století.

Tyto charakteristiky tedy jednoznačně ukazují na relativně velmi výrazné zhoršení věkové struktury obyvatelstva ve vyspělých evropských státech v nejbližších dvaceti letech. Z toho pak také vyplývá, že s tímto pronikavým zhoršením věkové struktury obyvatelstva bude spojeno řešení jejich **ekonomických** souvislostí.

Hlavní **ekonomické důsledky** tohoto vývoje věkové struktury obyvatelstva se budou koncentrovat do vývoje sociálního zabezpečení, zdravotnictví, na oblast sociálních služeb a v neposlední řadě do oblasti **vzdělávacích** systémů. V poslední době se také diskutuje otázka změn životního stylu, struktury spotřeby služeb a zboží a podmínek, za kterých budou poskytovány, když starší obyvatelstvo bude mít značný podíl na celkové populaci.

2.2. Důsledky pro důchodové systémy

Nejvýraznější dopad zhoršení věkové struktury obyvatelstva je do vývoje **důchodového** systému. Historicky se ve většině zemí Evropy, resp. zejména v kontinentální Evropě, vyvinul systém **průběžně** financovaného systému důchodového pojištění. Jeho princip se dá vyjádřit velmi prostě – starobní důchody platí děti svým rodičům.

Přirozeně, že to není tak, že by důchody jednotlivce závisely na výdělku jeho dětí, ale chce se tím vyjádřit, že z příspěvků na důchody, které ze své mzdy povinně odvádí každý, kdo je důchodově pojištěn, se vyplácí starobní důchody. Nazýváme to **mezigenerační solidarita** - mladší přispívají na důchody starším. Nejde však **jen** o případy mezigenerační solidarity. Ve všech evropských zemích se uplatňuje systém podpor rodin s dětmi či přímých podpor vázaných na děti, kdy v podstatě starší platí podpory pro mladší.

Systém průběžného financování důchodů byl založen ve svých hlavních rysech již v 19. století. Jeho podmínkou však bylo, že se počet obyvatelstva soustavně zvyšoval /tedy existovala relativně vyšší míra porodnosti/ a také docházelo k hospodářskému růstu. Vedle toho růst počtu obyvatelstva, které bylo v produktivním věku /a také v podstatě nevelký pozvolný vzestup průměrného věku na rozdíl od současnosti/, umožňoval vytvářet dostatek prostředků pro vyplácení důchodů, které umožňovaly skromný život.

Právě **prodlužování** průměrného věku je jedním z hlavních rozdílů oproti současnosti. V minulosti byla průměrná délka života něco málo přes 60 let. Z hlediska důchodového systému to znamenalo, že lidé po odchodu do důchodu čerpali z důchodového systému jen relativně krátkou dobu kolem 5 – 6 let, oproti současným více než 15 letům.

V současné době žije nemálo lidí, kteří z důchodového systému čerpají starobní důchody delší dobu než byli ve skutečnosti pojištěni /odečtou-li se doby na přípravu na povolání, výchovu dětí apod., pak např. ženy, které odešly do důchodu v 55 letech a dožijí se více než 80 let, patří mezi takové případy/. Je jasné, že pokud by počet dále

narůstal, pak by byl tento systém ohrožen. **Žádný** systém logicky nemůže za tak nepříznivého vývoje doby pojištění a doby čerpání dávek obstát.

V průběhu let se ovšem systém vyvíjel a „košatěl“. Zpočátku do něho patřila jen úzká skupina zaměstnanců, státních institucí /nejednalo se pouze o úředníky, ale také zaměstnance státních firem jako byly státní dráhy, pošta apod., kteří měli oproti ostatním tehdy výhodu v tom, že byli „pod penzí“/ později i soukromého sektoru. Jeho účastníky nebyli lidé, kteří podnikali, neboť ti si měli /a mohli/ zajišťovat své stáří ze svých vlastních zdrojů prostřednictvím soukromých penzijních fondů. Později se však účastníky tohoto základního průběžného systému stali i tito podnikatelé resp. živnostníci. Jak se systém rozrůstal, rostla náročnost na zdroje jeho financování.

Postupně se také měnilo chápání standardů, které by základní systém penzijního pojištění měl zajišťovat. Dnes je dosaženo mezinárodní úmluvy, podle níž by **průměrný** starobní důchod zajišťovaný pomocí tohoto systému měl dosahovat zhruba **40 %** průměrné hrubé mzdy. Stejně tak je dnes všeobecně přijímáno, že vedle povinného systému existují nepovinné systémy důchodového připojištění na bázi penzijního připojištění, které je u nás státem podporováno /státní příspěvky/ a také systémy komerčního důchodového pojištění. Také tyto systémy zpravidla mají určité zvýhodnění – většinou daňové úlevy.

Výklad principů financování systému důchodového pojištění je nutno ještě doplnit o další podmínku jeho fungování, kterou je **doba pojištění**. Zde se setkáváme s několika problémy. Jedním z nich je započítávání dob, kdy jsou lidé mimo tento systém a pojistné na ně platí stát. Konkrétně jde např. o mateřskou dovolenou, kdy se žena stará o dítě, nemá vlastní příjem a přesto je pojištěná /resp. tato doba se započítává do celkové doby potřebné k získání důchodu z tohoto systému/. V minulosti to byla doba povinné vojenské služby, je to doba studia. A také doba, kdy je člověk nezaměstnaný.

Právě v započítávání těchto dob dochází - oproti minulosti - ke značným změnám. Jak už jsem zmínil, **v minulosti** se většina obyvatel vyučila, popř. skončila střední školu, a vstupovala do období, kdy si lidé začali vydělávat již před dvacátým rokem svého věku. **V současné době** odchází zhruba polovina populačního ročníku na nejrůznější typy vyšších a vysokých škol a délka studia se prodlužuje. Lidé začínají

do systému přispívat ze svých platů **později** a stát za ně musí do systému v určité míře přispívat **delší** dobu.

Kromě toho je nutné při analýze doby pojištění uvažovat i s vlivem nezaměstnanosti, protože příspěvky do systému důchodového pojištění jsou postaveny na určité úrovni nezaměstnanosti. Právě **nezaměstnanost** je nejméně předvídatelný faktor a její vyšší úroveň a také úroveň tzv. dlouhodobé nezaměstnanosti podstatně ovlivňuje úroveň starobních důchodů.

Shrnu-li působení všech výše uvedených faktorů, pak máme následující obraz: na jedné straně narůstající počet lidí, kteří pobírají starobní důchod, a to jak vlivem jejich většího počtu, tak i prodlužujícího se věku dožití. Na druhé straně se současně zmenšuje počet těch, kteří do systému přispívají, neboť těchto lidí relativně ubývá a také doba, po kterou přispívají, se zkracuje nejen prodlužováním doby, kdy se na povolání připravují, ale i tím, že relativně větší část z nich je v průběhu života nezaměstnaná.

Je potom zjevné, že **základní řešení musí spočívat v prodloužení doby příspěvků do systému a zkrácení doby, po kterou člověk dávky pobírá.**

Výhodu průběžného systému důchodového pojištění je v první řadě to, že systém pracuje s reálnými penězi /na rozdíl od systému kapitálového pojištění, kde reálné peníze závisí na tom, jak se podaří přeměnit např. obligace, akcie či podílové listy do hotových peněz a v jaké hodnotě/. Právě tato skutečnost mu umožňuje i relativně velmi pružně reagovat na změny, ke kterým v průběhu let dochází a případně upravit parametry systému.

Je však dobré si také uvědomit, že prostředky na důchodové pojištění trvale narůstají, neboť jsou placeny procentem z vyplacených mezd., které nakonec vykazují stále určitý reálný růst. Pokud proto nedojde k výrazným změnám v míře nezaměstnanosti, **je zajištěn** příliv peněz do systému.

V souvislosti s problémy zdrojového zajištění důchodových systémů se diskutuje o opuštění stávajícího systému průběžného financování a přechodu k tzv. kapitálovému systému. Jeho podstatou je zřízení individuálních účtů pro každého pojištěnce s tím, že prostředky se budou ukládat po celou dobu, po kterou on bude do systému přispívat.

Tyto prostředky by měly být spravovány, jak navrhuji zastánci těchto systémů, soukromými institucemi – penzijními fondy – které zajistí, aby prostředky byly náležitě na finančním trhu zhodnocovány. Stejně tak by mohly být spravovány státními institucemi.

Z podstaty systému vyplývá, že tyto prostředky pojištěnců musí být zhodnocovány zejména operacemi na kapitálovém trhu tj. musí být umisťovány do akcií, obligací a dalších nástrojů kapitálového trhu, stejně jako do nemovitostí a dalších výnosných investic.

Na první pohled se zdá, že takový systém by musel být velmi úspěšný. Podrobná analýza ale tolik optimismu nenabízí. Operace na kapitálových trzích podléhají značným rizikům. Je např. nesporné, že značné prostředky, které by tento systém shromáždil, by musely být umisťovány v zahraničí, neboť pro jejich tuzemské použití by se zřejmě nenašlo dostatek příležitostí. To už samo o sobě představuje **riziko**.

Hlavním problémem v současnosti je - při určité depresi na kapitálových trzích v Evropě - míra zhodnocení prostředků. V Maďarsku, kde provedli částečné úpravy důchodového pojištění a zavedli povinné připojištění formou kapitálových fondů, zjistili, že za poslední tři roky dosahovalo zhodnocení těchto prostředků – při započtení inflace – záporných hodnot! Jinak řečeno, prostředky v těchto fondech měly po třech letech menší reálnou hodnotu než na počátku.

Je jasné, že přechod systémů by musel být postupný, protože zprvu by musela část lidí přispívat do obou systémů tak, že by se postupně příspěvek do nového systému zvětšoval a zmenšoval se příspěvek do starého systému, který by však někdo musel vyrovnávat. Tím někým by musel být stát.

Konkrétně to pak znamená, že **přechod** z jednoho systému na druhý vyžaduje nemalé vedlejší zdroje, které by tento přechod zajišťovaly. Takové zdroje mohou být jen vnější –nemohou být v tomto systému vytvořeny, pokud by neměli být jeho účastníci zatíženi dalšími mimořádnými výdaji. Rozsah těchto zdrojů se odhaduje na několik set miliard korun. Proto se také uvažuje o tom, že by zdroje měly být kryty výnosem z privatizace státního majetku resp. měla by být z jeho výnosů vytvořena rezerva, která může být využita pro změnu důchodového systému bez toho, že by byl stanoven směr takové změny.

Nemohu se nezmínit o dalším problému, kterým je deficit systému sociálního zabezpečení. Mnohé z diskusí na toto téma poukazují na to, že důchodový systém byl v posledních několika letech ztrátový v řádu několika miliard. Přitom tato ztráta, např. v minulém roce silně medializovaná, vznikala často opticky z titulu pohybu peněz.

Hlavní problém tohoto tzv. deficitu je jiný. Celý systém důchodového zabezpečení je **přímo** napojen na státní rozpočet a tedy jeho příjmy jsou současně i příjmy státního rozpočtu a výdaje jsou výdaji státního rozpočtu. Pokud vznikne přebytek v tomto systému, byl v minulosti automaticky využíván k úhradě schodku státního rozpočtu v jeho jiných částech.

Konkrétní výsledky hospodaření jsou takové, že stát za období 1993 – 2004 vybral na pojistném o 94 mld. Kč /kumulovaně/ více než vyplatil na dávkách. Jen za rok 2004 odhadujeme celkový přebytek v oblasti sociálního pojištění na 14 mld. Z těchto přebytků se kryly výdaje na dalších sociálních systémech /státní sociální podporu a sociální péči/, přestože ty by měly být plně hrazeny z daní. Ekonomicky /a snad i morálně/ zde dochází k velmi nezvyklému způsobu použití prostředků na důchodové pojištění, neboť tyto prostředky náleží důchodcům a neměly by být používány k jiným účelům – i když zde jde o jiné sociální účely. Správné by bylo, kdyby tyto přebytky byly umísťovány na zvláštních účtech a případně mohly být využity na úpravy důchodů.

Tabulka: Vývoj příjmů a výdajů sociálního pojištění /mld. Kč/

	1993-2000 (kumulativně)	2001	2002	2003	2004
Vybrané pojistné	1400,0	242,2	258,5	273,1	291,9
Výdaje na dávky	1275,4	240,3	255,9	270,9	271,8
Správní výdaje	34,4	5,3	5,9	6,0	6,3
Rozdíl příjmů a výdajů celkem	90,2	-3,4	-3,1	-3,8	+13,8

Státní závěrečné účty 2001, 2002, 2003, 2004, Ministerstvo financí ČR, Praha, 2002, 2003, 2004, 2005

Také výsledky za rok 2005 vykazují přebytek v rozsahu zhruba 12 - 14 mld. Kč. To je dokladem, že důchodový systém v ČR je stabilizovaný. Po opatřeních, která byla schválena v letech 2002 – 2004, byl vytvořen dobrý základ pro seriózní diskusi a propočty nezbytně nutné pro pokračování reformy a výběr nejvhodnějšího typu nového systému.

Tato opatření byla zaměřena na :

- další **zvyšování věkové hranice** pro nárok na starobní důchod s cílem postupného dosažení hranice 63 let pro muže a bezdětné ženy a zvýšení důchodového věku u žen, které vychovaly děti, o další dva roky, tj. na 59 až 62 let po 31.12.2012

- **zrušení dočasně kráceného předčasného starobního důchodu** s tím, že zůstane zachován do 31. prosince 2006 pro poživatele částečného invalidního důchodu a pro bývalé poživatele plného invalidního důchodu za podmínek stanovených zákonem

- **redukci doby studia** pro výši důchodu. Doba studia získaná před 1.1.1996 po 18. roce věku se od 1.1.2004 hodnotí nejvýše v rozsahu šesti let a jako náhradní doba, tj. 80 %

- **zrušení podmínky umožňující nárok na výplatu starobního důchodu vedle příjmu z výdělečné činnosti.** Podmínkou pro tento souběh bude uzavření pracovněprávního vztahu nejdéle na dobu jednoho roku.

Z makroekonomických analýz vyplývá, že příjmová strana stávajícího důchodového systému by /i bez dalších legislativních změn a při zachování příspěvkové sazby po celý horizont/ až do roku 2022 vykazovala přebytky, ze kterých lze tento systém financovat až do roku 2030 ¹.

Jedním ze směrů, **jak** řešit rostoucí napětí mezi zdroji a potřebami důchodového systému – i když předchozí text upozorňuje na celkovou rovnováhu systému po dobu nejméně příštích deseti let – je **rozšiřování** penzijního pojištění o další tzv. pilíře. Jde o používané penzijní připojištění a také o komerční důchodové pojištění.

¹ Výsledky analýzy Pracovní skupiny pro přípravu pokladů pro reformu důchodu (zřízené vládou ČR), 2006

Z toho, co jsem uvedl, je zřejmé že cesty k rozvoji systému důchodového pojištění jsou poměrně nesnadné a že nejrůznější návrhy, které jsou diskutovány v tisku, jsou zpravidla jen povrchní, protože mnohé problémy neuvádějí nebo zamlčují jejich důsledky. Jedno je však jisté: **stále menší počet lidí v produktivním věku musí vytvořit dostatek ekonomických statků** k tomu, aby rostoucí počet lidí v postproduktivním věku měl dostatek prostředků pro svoji životní úroveň na výši, která je společností uznávána.

Z uvedených – jen základních – souvislostí vývoje finančních zdrojů existujícího systému důchodového zabezpečení vyplývá, že tento systém je při prohlubující se tendenci ke stárnutí obyvatelstva velice citlivý zejména na délku čerpání starobního důchodu a na vývoj nezaměstnanosti.

Pokud jde o vývoj délky čerpání starobního důchodu, je zřejmé, že fakticky jediné rozumné řešení – vyloučíme-li možnost soustavného zkracování výše starobního důchodu ve vztahu ke mzdě – je **prodlužování věku odchodu do důchodu**. Je to tendence, kterou se vydávají i ostatní evropské země.

2.3. Zaměstnanost, pracovní aktivita starší populace

Dosáhnout toho, aby lidé pracovali **déle**, rozhodně není jednoduché. Lze to dokumentovat jen na několika základních faktech, které dokazují, jak výrazně globalizace likviduje pracovní místa ve vyspělých zemích. Přitom je nutno dodat, že např. v ČR jsou náklady práce podstatně nižší než jinde ve vyspělé Evropě.

Nejprostší mezinárodní srovnání ukazuje, že Česká republika má v současné době ve srovnání se státy EU - 15, tedy s vyspělými zeměmi, velmi **nízké** náklady na pracovní sílu. Ty se pohybují okolo 20 % evropského průměru. Vysoké nejsou ani její tzv. vedlejší náklady na pracovní sílu, které se pohybují okolo 40 % nákladů mzdových a jsou v evropském kontextu jedny z nejnižších. Situace České republiky je tak naprosto **jiná** než ve státech západní Evropy.

Už v roce 1995 Mezinárodní organizace práce ILO ve své zprávě pro Kodaňský summit OSN jasně prokázala, že problémy evropského pracovního zákonodárství a předpisy /i k těm jsme se mimochodem přihlásili naším vstupem do Evropské unie/ **nejsou** hlavní příčinou problémů nezaměstnanosti a tudíž je žádná deregulace sama o sobě nevyřeší. Od té doby se situace nezlepšila, spíše naopak - na světový pracovní trh nastoupily další desítky milionů lidí v rozvojových zemích. Tuto příčinu vidí experti ILO v kvantitativním **nárůstu světového pracovního trhu** /za posledních zhruba 15 let se na světovém pracovním trhu objevily miliardy lidí z Číny, Indie, Vietnamu, Bangladéše a zemí bývalého východního bloku/ a v prudkých **technických a technologických** změnách, které oproti minulosti způsobují neustálý **úbytek** pracovních míst.

Na méně regulovaném americkém pracovním trhu /který nám bývá dosti často dáván za příklad/ **roste** sociální nerovnost a reálné příjmy dělníků stagnují. Téměř všechny nové pracovní příležitosti vznikají v sektoru služeb, kde je práce špatně placená, nejistá a bezvýhledná. Americký dělník dnes dělá více a bere méně nežli před 25 lety. Mezi průmyslovými zeměmi má USA největší rozdíly mezi bohatými a chudými /a jejich největší zvětšení v průběhu předchozích třiceti let/.

Historicky zaměstnanost v ČR začala výrazněji **klesat** již od roku 1997 v souvislosti s narůstající restrukturalizací zejména hlavních výrobních podniků,

kterým v té době začaly být omezovány úvěry a firmy byly donuceny začít řešit svoji ztrátovost. K zastavení poklesu a relativní stabilizaci zaměstnanosti dochází od roku 1999.

Je nezpochybnitelné, že **vývoj na trhu práce** má jistou setrvačnost, tzn. nereaguje okamžitě na přijatá opatření. Pokles zaměstnaných osob je dozajista spojen s absolutním růstem počtu nezaměstnaných, ale také částečně s tím, že některé osoby, které by mohly být zaměstnané, se staly ekonomicky neaktivní. V období 1997-2003 se zvýšil počet důchodců o 144,1 tisíc a počet žáků a studentů o 71,4 tisíc. Míra ekonomické aktivity klesla z 61,1 % v roce 1997 na 59,4 % v roce 2003.

Vývoj v posledním roce ukazuje, že celková míra zaměstnanosti 15 – 64letých ve třetím čtvrtletí 2005 se meziročně zvýšila o 0,8 bodu na 65,2 %. Míru zaměstnanosti na jedné straně snižuje rychlý růst počtu studujících na vysokých školách, na druhé straně znatelně roste zaměstnanost osob v širokém intervalu produktivního věku od 25 do 64 let.

Z hlediska mezinárodního srovnání náleží Česká republika v rámci EU mezi země s **nadprůměrnou** intenzitou zaměstnanosti. Podle posledních úplných údajů byla míra zaměstnanosti 15 – 64letých v ČR vyšší než v úhrnu za 25 členských států a přibližovala se úrovni zemí původní patnáctky /ukazatel dosáhl 64,1 %, přitom pro EU – 25 byl 63 % a pro EU – 15 byl 64,5 %/. Diference v míře zaměstnanosti jsou však značné a to nejen z hlediska míry za celou skupinu 15 - 64 let / ve 2.čtvrtletí 2004 dosáhla v Dánsku 76,0% ale v Polsku jen 51,4%/, ale i ve specifických věkových skupinách či v míře zaměstnanosti mužů a žen.

Podle rozhodnutí Evropské rady z Lisabonu 2000 /Lisabonská strategie/, resp. ze Stockholmu 2001, by měly členské země EU dosáhnout ve skupině 15 - 64letých míru zaměstnanosti **70 %** a to **do roku 2010**. V prvním čtvrtletí roku 2005 roku dosáhly této hranice 4 země /Dánsko, Nizozemsko, Spojené království a Švédsko/ a některé další země se hranici blíží. Již nyní je však zřejmé, že potíže s dosažením daného cíle budou mít nejen některé nové členské země /zejména Polsko, Malta, Slovensko a Maďarsko/, ale i země z původní patnáctky /především Řecko, Itálie a Lucembursko/. Dosáhnout této hranice pro ČR bude velmi těžké, neboť to znamená zvyšovat úroveň zaměstnanosti o zhruba jeden bod ročně.

Diference v intenzitě zaměstnanosti jsou značně ovlivněny platnou legislativou jednotlivých států, která určuje specifické věkové hranice a podmínky pro odchod do řádného resp. předčasného starobního důchodu. Kromě výše uvedeného cíle předpokládá Lisabonská strategie v horizontu roku 2010 i dosažení **50 %** míry zaměstnanosti ve skupině 55 - 64 let.

V analýze Českého statistického úřadu Vývoj ekonomické aktivity obyvatelstva ve 2. čtvrtletí 2005 byly uvedeny za 2. čtvrtletí 2004 podrobné údaje o míře zaměstnanosti této předdůchodové a důchodové skupiny osob za všechny členské země EU. Z nich vyplynulo, že některé, zejména severské země, ale např. i Spojené království, již cíle v minulém roce dosáhly a řada zemí dokázala v letech 1998 - 2004 zvýšit míru zaměstnanosti této věkové kategorie o více než 10 % /např. Finsko, Maďarsko, Lotyšsko a Nizozemsko/. Česká republika patří k zemím s **nadprůměrným tempem** růstu zaměstnanosti 55 – 64letých a to nejen za srovnatelné období 1998 - 2004, ale i podle výsledků výběrového šetření ve čtvrtletích roku 2005.

Právě ve skupině 55 - 64letých **vzrostla** v ČR míra zaměstnanosti meziročně více než v jakékoli jiné věkové skupině osob v celém intervalu produktivního věku /proti 3. čtvrtletí minulého roku o 2,3 bodu na 45,2 %/.

Vliv odlišné hranice pro odchod do důchodu dokumentují údaje o míře zaměstnanosti 55 - 59letých a 60 - 64letých **podle pohlaví**. Zatímco míra zaměstnanosti mužů ve věku 55 - 59 let byla v naší republice v prvním čtvrtletí letošního roku čtvrtá nejvyšší ze všech zemí EU, míra zaměstnanosti žen se pohybovala zhruba ve středu intervalu zemí Evropského společenství. Složitější situace je ve skupině 60 - 64letých osob, kde míra zaměstnanosti je v ČR nižší jak ve skupině mužů tak i žen.

Vytváření vhodných podmínek pro pracovní uplatnění osob v předdůchodovém a mladším důchodovém věku a uvažované legislativní změny by měly při vysoké intenzitě zaměstnanosti v mladším a středním produktivním věku rozhodujícím způsobem ovlivnit míru zaměstnanosti v celém intervalu produktivního věku 15 - 64 let. Jednou z možností je širší uplatnění částečných pracovních úvazků, které využívá v ČR podstatně méně osob než je tomu v průměru za všech 25 členských států EU, především v zemích původní patnáctky.

I když se evropské státy snaží zvýšit zaměstnanost lidí ve věku nad 55 let, přece jen je tento pokrok ještě malý. V některých případech - jako v ČR - tomu v zásadě brání existující **legislativa**, která umožňuje odchod lidí do důchodu již těsně po dovršení 60 let věku a zaměstnavatelé toho využívají k tlaku na odchod těchto zaměstnanců.

Takový trend není dlouhodobě udržitelný a ani není rozumný, má-li se ekonomika EU vypořádat s výzvami stárnutí obyvatelstva i s problémy globalizace. To nakonec shrnuje zpráva komise expertů, která měla vyhodnotit plnění tzv. Lisabonské strategie známá pod názvem **Kokova zpráva**.¹

Vychází z toho, že dosažení vysoké míry zaměstnanosti je nejpodstatnější pro dosažení vyšší sociální soudržnosti a odstranění chudoby v rámci Evropské unie. Dosažení vyšší zaměstnanosti je nejlepším způsobem zabezpečení sociální a finanční udržitelnosti a dalšího vývoje evropských systému sociální péče.

Zpráva formuluje zásadní úkoly, pokud jde o zaměstnanost, takto:

- zvýšit míru zaměstnanosti tak, aby celková míra zaměstnanosti dosáhla 67 % /do roku 2005/ a 70 % /do roku 2010/,
- zvýšit míru zaměstnanosti žen na 57 % /do roku 2005/a na 60 % /do roku 2010/,
- zvýšit míru zaměstnanosti starších pracovníků na 50 % /do roku 2010/;
- zajistit postupný nárůst skutečného průměrného věku, ve kterém lidé přestávají pracovat, o zhruba pět let

Z těchto základních tezí vyvozují, že k tomu, aby podpořily hospodářský růst, **musí** členské státy získat více lidí do zaměstnání a **zajistit**, že tito mohou dosáhnout udržitelného zapojení do pracovních míst. V tomto ohledu je zásadní zvýšit zaměstnanost prostřednictvím aktivních politik trhu práce a snažit se zabránit pastím nízkých platů, odstranit je nebo je snížit pomocí vhodných reforem daňových systémů a systémů dávek sociálního zabezpečení.

Vzhledem k blížícímu se poklesu populace v pracovním věku jsou starší pracovníci klíčoví a vyžadují zvláštní pozornost. Cíl míry zaměstnanosti

¹ Čelit výzvě – Lisabonská strategie růstu a zaměstnanosti. In Zpráva Skupiny na vysoké úrovni vedené Wimem Kokem, Brusel, 2004

pro pracovníky ve věku 50 let a více /50 % do roku 2010/ nebude dosažen, pokud nebudou bezodkladně učiněna dalekosáhlá opatření, zejména pro **rozvoj celoživotního vzdělávání** a zlepšení zdravotních a pracovních podmínek.

Členské státy by měly do roku 2006 vyvinout komplexní strategii aktivního stárnutí. **Strategie aktivního stárnutí** vyžaduje radikální politický a kulturní posun od brzkého odchodu do důchodu ke třem klíčovým akčním postupům:

- poskytnutí správných právních a finančních stimulů pracovníkům, aby pracovali déle, a zaměstnavatelům, aby najímali a zaměstnávali starší pracovníky;
- rostoucí účast na celoživotním vzdělávání pro všechny věkové skupiny, zvláště pro pracovníky s nízkou kvalifikací a starší pracovníky;
- zlepšení pracovních podmínek a kvality práce.

Velmi přesná formulace těchto zásadních opatření, která by měla být v jednotlivých státech provedena v následujícím období, stanovuje celkem jednoznačně, **kde** je těžiště jejich řešení. Je ovšem otázkou, nakolik jednotlivá opatření budou v členských zemích EU provedena – konkrétně např. v ČR, kde by se měla také vypracovat komplexní **strategie stárnutí** a již v příštím roce by měla být projednána vládou.

Míra nezaměstnanosti je obecně považována za jedno z kritérií, podle kterých je posuzována úspěšnost či neúspěšnost rozvoje hospodářství. V zemích Evropské unie je tvorba pracovních příležitostí řešena prostřednictvím tzv. aktivních politik zaměstnanosti. Vysoce ohroženou skupinou z hlediska možné ztráty zaměstnání jsou právě **starší** občané. Ti během své kariéry dosáhli podstatně vyšších příjmů než představují příjmy nastupující generace a podnikatelské firmy tak mohou generační výměnou dosáhnout úspor mzdových nákladů. **Míra adaptace** starší generace na nové technologie a metody práce je podstatně nižší. Navíc zde fungují i sociální determinanty jako je bydlení nebo existence rodiny, které snižují jejich schopnost mobility oproti mladé generaci. Psychická a fyzická výkonnost je u nich nižší než u začínajících pracovníků. To vše jsou důvody, které na podnikové úrovni mohou vytvářet reálná rizika způsobující větší míru propouštění starších zaměstnanců. Zaměstnatelnost starší populace je tak do značné míry ovlivněna charakterem

personální práce na podnikové úrovni. Přestože na úrovni Unie existují politiky podporující zaměstnanost starší generace, skutečným místem, kde se rozhoduje o struktuře zaměstnanců, jsou podniky.

Markantním příkladem, kde lze vidět problém zaměstnávání starších pracovníků, jsou odvětví, ve kterých probíhají rozsáhlé strukturální změny za účelem redukce kapacit. V České republice se to týká zejména důlního průmyslu, ocelářství a Českých drah. V těchto oblastech došlo a dochází k podstatnému snižování počtu pracovních sil, kde velká část odcházejících byli pracovníci, kteří dovršili 50 let věku. Při jejich odchodu byly za účasti státu využity tzv. **doprovodné sociální programy**, které poskytovaly propouštěným finanční kompenzaci. Přestože se programy realizují, nepředstavují z hlediska společnosti uspokojivé řešení.

Pracovní činnost v zaměstnání neznamena pouze ekonomické zajištění, ale má i sociální aspekt, který spočívá v pocitu potřebnosti každého jednotlivce. Efektivnější metody jsou spojené s aktivní politikou zaměstnanosti, zaměřenou na **rekvalifikace** a zvýšení mobility pracovní síly. Z toho lze vyvodit závěr, že jedním z **ekonomických** důsledků stárnutí populace je nutnost věnovat **větší objem investic do rekvalifikací a vzdělávání celoživotního charakteru**, a to jak na úrovni podniků, tak i na úrovni státní.

Proto také EU formuluje závěr, že **demografické stárnutí** v nadcházejících desetiletích vyžaduje proaktivní analýzu a politiky ohledně způsobu a prostředků, jak uspokojit budoucí potřeby trhu práce. I když bude potenciál trhu práce plně využit, bude potřebné výběrové přistěhovalectví ze zemí mimo EU, aby byla zvládnuta nedostatková místa na evropském trhu práce a částečně vyváženy negativní důsledky „odlivu mozků“.

Bylo by moudré, aby se členské státy na toto rozhodnutí připravily včas a důkladně, protože zkušenosti ukazují, že úspěšné **začlenění** přistěhovalců a etnických menšin do společnosti a zvláště na trh práce vyžaduje značné a setrvalé úsilí. To nakonec velmi plasticky dokumentovala vlna násilí ve Francii a některých dalších zemích západní Evropy, kde existují velké, početně silné menšiny, které velmi bolestně pociťují své vyloučení ze společnosti a nemožnost začlenit se rovnoprávně do jejích struktur.

2.4. Sociální aspekty

V souvislosti s tématem mé práce nemohu, byť okrajově, nezmínit další problémy.

I když stárnoucí obyvatelstvo nemusí být nezbytně obyvatelstvem méně zdravým, je zřejmé, že starší lidé více využívají zdravotnické služby. Systém **zdravotnictví** představuje oblast velmi nákladnou, jejíž náročnost se zvyšuje s rozvojem medicíny a použitými technologiemi. Jde o systém, ve kterém stát garantuje standardní úroveň služeb. Přístup ke kvalitním zdravotním službám je považován ve všech vyspělých zemích za jedno ze základních práv starších občanů. Systémy zdravotní péče jsou **deficitní**, generují větší potřebu finančních prostředků než je schopna společnost poskytnout. To je důvodem, proč se otázka rozsahu a kvality zdravotních služeb poskytovaných bezplatně, velmi živě diskutuje. Rozšiřování služeb poskytovaných za úhradu je cestou u staršího obyvatelstva málo reálnou. Tito lidé si v minulosti na zdravotní služby přispívali a obvykle nedisponují dostatkem finančních zdrojů, které by jim umožnily si na péči připlácet. Proto podobně jako u důchodového systému musí realizace zásadní reformy zdravotnictví přihlížet k věku osob, kterých se týká. To zjevně ztěžuje možnost rychlého ekonomického řešení.

Vedle ekonomických důsledků existuje řada **sociálních** souvislostí spojených se životem starší populace.

Jde o zvláštní strukturu spotřeby **zboží a služeb**, která je ovlivněna životním stylem a výší disponibilních příjmů starší generace. Spotřeba s narůstajícím věkem mění svoji strukturu a snižuje se její objem. Starší lidé obvykle vyhledávají cenově přijatelné služby a zboží, protože disponují nižšími příjmy. Z hlediska jejich fyzických schopností je nutné, aby potřebné služby a produkty byly i dopravně snadno dostupné.

Zajištění slušného **bydlení** náleží mezi základní hodnoty života. Starší lidé pro svůj život obvykle vyžadují spíše malometrážní ekonomicky méně nákladné byty, ale z hlediska jejich fyzických schopností vhodně architektonicky přizpůsobené. Pro nejvyšší věkové skupiny je důležité vytvořit bydlení v domech s možností poskytování zvláštní péče.

Vzhledem k tomu, že děti starších lidí jsou lidé dospělí a samostatní, mění se s přibývajícím věkem **struktura rodiny**. Při současném životním stylu se děti velmi rychle osamostatňují, pořizují si vlastní bydlení a tím dochází i ke změně kontaktů uvnitř rodiny. Prarodiče stále více plní roli, která umožňuje rodičům plně vykonávat pracovní činnost a tím podstatně přispívají k vytvoření podmínek pro zajištění příjmů rodiny. Tak dochází k procesu podpory **mezigenerační solidarity**.

Je přirozené, že lidé vyššího věku vyhledávají **komunitu**, které mají stejné zájmy a disponují stejnými duševními a fyzickými schopnostmi. To vede k zakládání různých spolků a sdružení.

Věková kategorie seniorů zaujímá **názorové postoje** odpovídající jejich bohatým životním zkušenostem, které jsou však často v rozporu se zájmem mladší generace prosazovat změny. Ve společnosti jde o to, aby názory seniorů byly akceptovány a nebyly potlačovány ve prospěch mladších. Starší lidé se obvykle velmi živě zajímají o politické dění a dění ve společnosti vůbec, jejich účast ve volbách na komunální, regionální a celostátní úrovni bývá obvykle vysoká a svědčí o jejich zájmu ovlivnit dění ve společnosti a také o jejich smyslu pro odpovědnost.

Významným **sociálním** aspektem stárnutí obyvatelstva je i otázka postojů mladé generace k seniorům. Jde o nástrojově obtížně řešitelný problém. Lze však jasně konstatovat, že postoje ke starším lidem je nutné ovlivňovat výchovou v rodinách, společenskou osvětou a svoje místo musí zaujímat i výchova ve vzdělávací soustavě. Tento těžko uchopitelný problém z hlediska politiky státních a ostatních institucí je však pro sociální postavení starších spoluobčanů velmi významný. Jejich postavení ve společnosti je významně ovlivněno tím, jak se k nim chovají ostatní. Tyto postoje mají svůj základ v tradici hodnot a rychlá změna je poměrně obtížná.

S rostoucím věkem klesá schopnost vstřebávat stále intenzivnější toky informací a zvládat nové /elektronické/ nástroje přístupu k nim. Naopak výhodou je jejich schopnost hodnotit problémy z hlediska svých bohatých praktických a životních zkušeností. Přístup k informacím, respektující specifika starší generace, je jednou z klíčových otázek jejich účasti na společenském dění. Významným zdrojem v aktivním slova smyslu je i **systém vzdělávání** pro starší občany a seniory.

2.5. Závěr kapitoly

Ekonomické důsledky stárnutí populace se nejostřeji projevují v nutnosti zajistit prostřednictvím vyplacení důchodů peněžní prostředky, které zajišťují uspokojivý životní standard ve stáří. **Změna důchodových systémů** je aktuálním problémem řešeným ve všech evropských zemích, Českou republiku z toho nevyjímaje. Obecně existuje shoda, že dříve či později musí dojít k reformě důchodového systému, protože dosavadní tzv. průběžný systém nebude vytvářet dostatek finančních zdrojů pro vyplacení důchodů. I když jde o technicko-ekonomický problém, jehož jádro je v ekonomických propočtech a porovnáních generovaných zdrojů s jejich potřebou, lze konstatovat, že jde i o problém mimořádně **politicky** citlivý. Tato citlivost je specifická v bývalých socialistických zemích, kde zvláště u starší generace převažuje mínění, že stát se musí postarat o sociální jistoty ve stáří. Probíhající diskuze v České republice má výrazně politický aspekt a zatím nebylo dosaženo politického konsensu nad charakterem důchodové reformy.

Řešení **ekonomických důsledků stárnutí** je do značné míry závislé na tom, jak dlouho se daří udržet starší spoluobčany v pracovním procesu, který je honorován. Vyšší zapojení v zaměstnání tak představuje významný faktor, jak lze ekonomickým důsledkům předcházet. Čím déle budou občané pracovat, tím kratší dobu budou vyžadovat vyplacení starobních důchodů a tím déle budou sami do systému přispívat.

Sociální důsledky stárnutí jsou spojené s rozdílnou strukturou potřeb, která se mění v závislosti na věku, ať jde o strukturu zdravotních a sociálních služeb nebo o strukturu spotřebovaných hmotných statků a služeb, které jsou poskytovány běžnými tržními subjekty.

V souvislosti se změnou struktury potřeb avizují významné firmy přípravu na změnu situace na trhu a deklarují, že jejich produkční programy budou nabízet zboží vyhovující potřebám změněné věkové struktury.

Sociální aspekty stárnutí obyvatelstva nejsou vždy spojeny se zajištěním ekonomických podmínek. Velmi často jsou ovlivňovány hodnotovými postoji a chováním generačních skupin vůči sobě navzájem. Zvláště významným problémem je respektování stáří ze strany mladé generace.

3. Populační stárnutí jako pedagogický problém

3.1. Úroveň vzdělávání v České republice

K dosažení žádoucí úrovně konkurenceschopnosti je zcela nezbytné, aby Česká republika disponovala na trhu práce pracovními silami v potřebné **profesní a kvalifikační struktuře**. Ta musí být dynamická, musí reflektovat změny vyvolané potřebami trhu práce. Potřeby se velmi rychle mění a jedním ze základních požadovaných parametrů je zvýšit schopnost adaptovat se na jejich změny.

Průzkumy ze 70. let minulého století, provedené ve Spojených státech, došly k závěru, že během svého zaměstnání musí pracovník změnit znalosti a pracovní návyky v takové míře, že nejméně dvakrát mění svoji profesi. Z toho jasně vyplývá, že na trhu práce se uplatní pouze ti, kteří jsou ochotni a schopni přizpůsobovat se novým nárokům, učit se a rekvalifikovat. **Motivace a ochota změnit svoji kvalifikaci** a profesi představuje **základní** podmínku sociální adaptability obyvatelstva. Schopnost adaptace je vyšší u mladších věkových skupin a s růstem věku klesá.

Víme také, že **vyšší úroveň vzdělání zvyšuje schopnost adaptace** na nové potřeby vyplývající z pracovní činnosti.

Pro laika, nikoli však pro odborníka, může být paradoxem, že lidé s vyšší kvalifikací a vyšším vzděláním usilují o další vzdělávání a rozvoj svých znalostí. Disponují vyšší schopností přizpůsobovat se. To potvrzují i informace z otevřených zdrojů, které říkají, že ochota učit se po celý život roste s dosaženým stupněm vzdělání. Do dalšího učení se nechce každému třetímu vysokoškolákovi, ale téměř devadesáti procentům lidí s nízkou úrovní vzdělání.

Zvýšení úrovně vzdělanosti prostřednictvím moderního, kvalitního a flexibilního systému vzdělávání je nezbytnou podmínkou pro zajištění ekonomického růstu a kvalitních sociálních podmínek spojených nejen s životní úrovní obyvatelstva, ale i žádoucí úrovní vědomí jejich potřebnosti. Stále více se hovoří o znalostní ekonomice, která zvyšuje nároky v oblasti jazykové dovednosti, nároky na schopnost

získat a vyhodnocovat informace a k tomu ovládat rychle se vyvíjející informační a komunikační technologie.

Zatímco **mladší generace** nemá problémy seznamovat se s novými technologiemi, u **starší generace** je nutné mít na vědomí fakt, že metody práce ovlivněné novou technikou nebyly v době jejich přípravy na zaměstnání známe. To je důležité právě proto, že dochází ke stárnutí populace a prodlužování aktivního života. Roste podíl obyvatel, kteří si musí své vzdělání, svoji schopnost pracovat v nových podmínkách, osvojit. To je požadavek nejen pro starší populaci, pro její motivaci, ale i pro vzdělávací systém, který musí vyjít vstříc potřebám střední a starší generace, která vedle rekvalifikačních povinností má, narozdíl od nejmladší věkové skupiny, i rodinné povinnosti, jež omezují možnosti věnovat se vzdělávání.

Na **úroveň vzdělání** a vzdělávacího systému v České republice existují značně **rozdílné názory**. Jedna strana názorového spektra zastává stanovisko, že úroveň vzdělávání v České republice je v evropském měřítku velmi vysoká a strana druhá se zaměřuje na kritiku, která zdůrazňuje nízký a stále klesající podíl technicky vzdělaných profesí, a to na všech stupních. Upozorňuje také na nedostatky v metodě vzdělávání i na to, že **struktura** studijních oborů je tvořena spíše na základě přání rodičů a možností a zájmů škol než na potřebách trhu práce.

Česká republika je ve dvou z pěti referenčních ukazatelů v oblasti vzdělávací politiky mezi **nejlepšími třemi** zeměmi EU. Jedná se o oblast předčasných odchodů ze vzdělávacího systému /ČR dosahuje v současnosti 6,1 %, což je pod cílovou hodnotou EU pro rok 2010, stanovenou ve výši 10 %/ a úspěšné dokončování vyššího sekundárního vzdělávání /ČR dosáhla v roce 2004 hodnoty 90,9 %, cílová hodnota EU pro rok 2010 je 85 %/.

Z hlediska **vzdělávání starší populace** je důležité hodnocení tzv. **terciálního vzdělávání a celoživotního vzdělávání**. V rozvoji terciálního vzdělávání a klíčových kompetencí, stejně jako v konceptu celoživotního učení, je však stále vidět značný deficit. Z hlediska účasti na celoživotním učení /kde cílem do roku 2010 je účast 12,5 % ekonomicky aktivní populace na formálním-neformálním vzdělávání/ Česká republika dosahuje poměrně nízkých hodnot /6,3 % v roce 2004/. Neuspokojivá úroveň je dána jednak vysokou mírou dokončování středního vzdělání a jednak v tím, že principu

celoživotního učení **nebyla** v minulosti v České republice věnována dostatečná pozornost.

Přiznání nedostatků v systému celoživotního vzdělávání považuji za zvlášť významné pro vzdělávání a zvýšení adaptace starší generace. Jde o závažný nedostatek při žádoucím doplňování a změně vědomostí, kompetencí a dovedností. Existuje stále setrvačnost v myšlení lidí, kteří se domnívají, že ukončené vzdělání jim postačí po celou dobu jejich pracovní kariéry. **Setrvačnost** je silná zvláště u starších ročníků, které převážnou část svého života pracovaly v podmínkách neexistujícího trhu práce a personálních nároků ovlivňovaných centrálním řízením hospodářství. Ti, kteří si uvědomují, že se vzděláním nevystačí a chtějí se dále vzdělávat, narážejí na skutečnost, že chybí dostatečná nabídka kurzů celoživotního vzdělávání a že personalisté podniků často nejsou ochotni uznávat jiné vzdělání než to, které bylo získáno v klasickém školském systému.

Tyto skutečnosti mají svoji setrvačnost a prvním krokem, který by měl změnit danou situaci je, že vláda připravila **zákon o uznávání kvalifikací v dalším vzdělávání**. Rozšíření nabídky vzdělávacích programů pro dospělé je sice důležité, ale samo o sobě nestačí. Většina lidí je absolvuje proto, že chce získat lepší zaměstnání buď u stávajícího nebo nového zaměstnavatele. Aby jim k tomu absolvování kurzů pomohlo, musí získat certifikát, který potvrzuje, že získali novou nebo vyšší kvalifikaci. Vydávání certifikátů je změnou, na kterou se školy a instituce musí připravit. Zatím tomu tak není.

Situaci by mělo zlepšit využití tzv. **hodnotících standardů**, které se tvoří v Národním ústavu odborného vzdělávání a budou sloužit pro ověřování znalostí a dovedností, které člověk získal v různých kurzech, prostřednictvím zájmové činnosti nebo samostudiem či svojí praxí. Namísto několik let trvající docházky do školy je kvalifikace uznávána komisí, která zájemce přezkouší a zjistí úroveň jeho znalostí a dovedností. Úroveň bude hodnocena právě podle připravovaných standardů. Na základě přezkoušení komisí může zájemce získat výuční list či středoškolské vysvědčení nebo dostat od komise doporučení, jaké znalosti je ještě potřeba doplnit k tomu, aby získal certifikát o určité kvalifikaci.

Nedostatečně rozvinutý systém celoživotního vzdělávání v České republice je v rozporu s vývojem v ostatních zemích Evropské unie.

V České republice se vzdělává 29 % dospělých, zatímco v Evropské unii je to průměrně 42 % . Nejlepších výsledků podle této zprávy dosahují Rakousko, Lucembursko, Slovinsko a Dánsko, kde se mezi 25. a 64. rokem věku vzdělává přes 80 % dospělých. Většina dospělých v zemích EU dává přednost neformálnímu vzdělávání a učení. Formálnímu vzdělávání na univerzitách se věnují jen 4 % těchto občanů.

Z hlediska potřeby snižovat nezaměstnanost je paradoxem, že statistické údaje ukazují na skutečnost, že **neformálním** způsobem zvyšují svoje vzdělání spíše lidé, kteří jsou zaměstnaní než lidé bez práce. Podíl lidí, kteří si rozšiřují svoje vzdělání tímto způsobem a přitom jsou nezaměstnaní, činí v zemích Evropské unie 14 % . I tady Česká republika zaostává, protože u nás činí tento podíl pouze 6 %.

Pomoci by měl projekt ministerstva školství, který je z části financován Evropským sociálním fondem a jehož řešitelem je Národní ústav odborného vzdělávání. Jde o **projekt „Uznávání výsledků neformálního a informálního učení“**. Jeho součástí je vznik sítě středních a vyšších odborných škol v šesti krajích, kde dojde k rozšíření výuky a nabídky vzdělávacích programů pro dospělé. Takové školy jsou zatím v Libereckém a Moravskoslezském kraji. Ve zmíněných regionech existují zkušenosti, a to jak s rekvalifikačními kurzy tak i kurzy, které mají e-learningovou podobu. Ke zřízení takových vzdělávacích center v dalších regionech by měly pomoci peníze z Evropské unie.

Při reformě vzdělávacího systému v České republice by měla být věnována vysoká pozornost právě otázce **celoživotního** učení, jehož kvalitativní posun je pevně spojen s propojením počátečního a dalšího vzdělávání. Započatá reforma obsahu školního vzdělávání /kurikulární reforma/ je cestou ke zkvalitnění a modernizaci vzdělávání v ČR prostřednictvím zaměření se na zvýšení kvality, efektivnosti a inovativnosti vzdělávání na všech úrovních a zejména zajištěním toho, aby žáci získali kladný vztah a byli motivováni k učení se po celý život.

Je zřejmé, že jedním z rozhodujících momentů, ovlivňujících kvalitu vzdělávání, je dosažení stavu, kdy si většina populace uvědomí, že **vzdělávací proces nekončí absolvováním určitého stupně vzdělání, ale že nabývání vědomostí a dovedností je procesem celoživotním.**

Z mezinárodního srovnání vyplývá, že dospělá populace v České republice má vysoký podíl osob se středním vzděláním s maturitní zkouškou nebo výučním listem a naopak nízký podíl osob s vyšším a vysokoškolským vzděláním. A to i přes to, že se za posledních 15 let zdvojnásobil počet přijímaných na vysoké školy.

Vyšší počet studentů na vysokých školách je nepochybně pozitivním trendem, a je nutné, aby byl provázen změnou charakteru vzdělávání, změnou obsahu výuky. Musí být provedena **restrukturalizace oborů** tak, aby struktura absolventů více odpovídala potřebám trhu práce. Situace, kdy relativně značná část absolventů nemůže nalézt uplatnění, není ekonomicky ani sociálně přijatelná.

Kvantitativní rozmach vysokého školství je nutné doplnit o změnu kvalitativní struktury, a to včetně **zvýšení prostupnosti** mezi různými formami terciálního vzdělávání. Podpora prostupnosti mezi jednotlivými stupni terciálního vzdělávání je důležitou podmínkou umožňující přístup ke studiu v kterémkoli věku a na kterékoli úrovni. Umožňuje ve studiu pokračovat, navázat na něj v kterémkoli stádiu a to nejen v domácí, ale i v zahraniční vzdělávací instituci.

Při zvyšování adaptability prostřednictvím rozvoje celoživotního vzdělávání hraje významnou roli **angažovanost podniků**. Jejich cíle musí být spojeny se vzděláváním zaměstnanců. I když mohou připustit, že existují v České republice podniky, které rozvoji lidských zdrojů věnují značnou pozornost, lze celkově konstatovat, že jsou v této oblasti značné rezervy a nedostatky.

Motivaci podniků k rozvoji lidských zdrojů mají napomoci systémy, jakými je například ten umožňující standard **„Investors in People“**. Tento projekt je v současné době v začátcích a dokončuje se jeho pilotní podoba. Cílem je vybudovat základní prvky systému včetně otestování na vybraném vzorku podniků.

Rozvoj vzdělávací soustavy, změna její kvality, vyžaduje udržet, lépe **zvýšit** objem veřejných investic do vzdělávání. Ty byly v roce 2004 v úrovni 4,3 % z HDP, což je podstatně méně než ve většině vyspělých zemí. Na druhé straně považuji za nutné znovu důrazně upozornit, že jakékoli řešení založené na pouhém zvyšování objemu financí vynakládaných do rozvoje systému vzdělávání bez provedení jeho reformy **nemohou** vést k požadovaným výsledkům.

Otevřenost – dostupnost vzdělávání je ovlivněna způsobem jeho **financování**. Kurzy mohou být poskytovány zdarma, za částečnou nebo plnou úhradu účastníkem. Finanční podmínky dálkového, večerního, distančního a kombinovaného studia na školách vedoucí k získání stupně vzdělání, jsou obdobné dennímu studiu. To je ve **veřejných** základních, středních a vysokých školách poskytováno **zdarma**, na vyšších odborných a **soukromých** školách je placeno **školné**. Vzdělávání je hrazeno z prostředků MŠMT buď prostřednictvím krajských či obecních úřadů nebo přímo.

Rekvalifikační kurzy jsou financovány z různých zdrojů. Nezaměstnaným uchazečům o práci je hradí úřad práce v plné výši. Pokud rekvalifikaci organizuje podnik pro vlastní zaměstnance, podílí se na jejím financování společně s úřadem práce.

Další vzdělávání v podnicích je záležitostí zaměstnavatele. Ten zpravidla financuje celý rozsah vzdělávání a poskytuje na něj zaměstnanci placené volno, je-li zvyšování kvalifikace v souladu s potřebami zaměstnavatele, popř. se se zaměstnancem dohodne na podmínkách jeho finanční účasti.

Na financování **dalších** druhů vzdělávání dospělých jakými je např. univerzita třetího věku, vzdělávání poskytované občanskými sdruženími a nadacemi se podílí nestátní organizace a jednotlivci. Podle odhadů však toto vzdělávání vykazuje v ČR velmi nízký podíl na celkových zdrojích financování.

Finanční pobídky pro jednotlivce takřka neexistují a v ČR je zavedeno pouze zvýhodnění vyšší sazby při pobírání dávek v nezaměstnanosti v případě, kdy nezaměstnaný je účastníkem rekvalifikačního kurzu. Zvýhodněná sazba je v rozsahu 10 %, což je úroveň, která **nemůže** plnit motivační nebo stimulační funkci.

Ani finanční zvýhodnění pro **zaměstnavatele** není nijak významné. Podniky si mohou výdaje na školení svých zaměstnanců zahrnout do daňově uznatelných nákladů. Aktivní politika zaměstnanosti ze strany státu nabízí podnikům možnost získat příspěvek od úřadu práce na rekvalifikaci, která je nezbytná k setrvání zaměstnanců v podniku. V rámci investičních pobídek mohou velcí investoři získat dotaci na školení nebo rekvalifikaci zaměstnanců. Menší investoři mohou získat obdobnou, ale nižší dotaci v rámci Programu pro tvorbu nových pracovních míst v regionech nejvíce postižených nezaměstnaností.

V současné době se pro Českou republiku otvírá možnost využít zdroje i z evropských strukturálních fondů.

Diskutovanou otázkou je využití systému **partnerství veřejného a privátního** sektoru /PPP/. Jde o to, že stát pověřuje privátní sektor provedením investic a provozováním veřejných služeb, za jejichž kvalitu odpovídá.

Na jaře letošního roku si vláda nechala zpracovat materiál, který analyzuje rizika realizace projektů PPP v jednotlivých oblastech. Problémy, které je třeba vyřešit, jsou legislativní i ekonomické.

3.2. Vzdělávání dospělých a seniorů

Vzdělávání dospělých nemá pouze ekonomickou funkci spojenou se snižováním míry nezaměstnanosti a vytvářením podmínek pro růst životní úrovně obyvatelstva. Jeho funkce jsou mnohem rozmanitější. Jsou spojeny s plnohodnotným zařazením dospělého, zejména staršího, obyvatelstva do života společnosti. Je třeba vzít v úvahu, že dospělé obyvatelstvo zahrnuje demografickou věkovou skupinu od osmnácti let až po seniorský věk. Schopnost přizpůsobit se novým požadavkům se pode věku liší. Je objektivní, že schopnost adaptovat se na nové podmínky a účel vzdělávání je odlišný ve věkové skupině 18 – 25 let nebo věkové skupině 60 a více let. Pokles podílu populace v produktivním věku, stárnutí, růst podílu obyvatel v postproduktivním věku je skutečností, která bude pokračovat v příštích letech a vzdělávací proces na tuto skutečnost musí reagovat.

Vzdělávání dospělých a seniorů plní následující **funkce**:

- všeobecně vzdělávací (získávání poznatků, informací, dovedností);
- kulturně-umělecké (kultivace osobnosti prostřednictvím umění a kultury);
- poradenské (sociálně psychologické – zaměřené na uchování přiměřené kvality života
- v oblasti sociálních vztahů a psychického rozvoje);
- zdravotní /zaměřené na aktivity, směřující k udržení relativního zdraví a předcházení a oddalování omezení, která vyplývají ze stárnutí/;
- právní a jiné poradenství.

Vzdělávání obyvatel v produktivním věku je prioritně zaměřeno na rekvalifikace a reprofesionalizace tak, aby se tito lidé byli schopni udržet v zaměstnání a neztratili možnost obživy prostřednictvím pracovního příjmu. Při samotném vzdělávání je třeba respektovat **specifika** pedagogického procesu. Většina lidí v produktivním věku má rodiny a povinnosti z toho vyplývající. Mnozí z nich při vzdělávání plní pracovní povinnosti, což vyžaduje zvolit zvláštní organizaci vzdělávání. Je nereálné, že by tito lidé po poměrně dlouhou dobu všechn svůj čas

věnovali výhradně vzdělávání. Proto se zajišťují takové formy studia, jakými jsou kratší, časově omezené kurzy, dálkové, distanční, večerní a kombinované studium a různé formy samostudia. Další zvláštností, ke které je třeba přihlídnout, jsou **zkušenosti, znalosti a pracovní návyky**, které mají svůj původ v předchozím vzdělání a v praxi posluchačů. To na jedné straně může být kladem, ale na straně druhé vyžaduje vyvinout úsilí jak na straně pedagoga, tak i posluchače o překonání setrvačných návyků, které neodpovídají současným potřebám. Pedagog, který vede výuku dospělých, musí přesvědčit posluchače, že jeho znalosti a dovednosti jsou pro ně přínosem a že má smysl si je osvojit. Tento problém může být zvláště výrazný tehdy, jestliže pedagog je mladší než ti, které učí. Při komunikaci se staršími posluchači lze využít jejich praktických zkušeností. Ty se mohou stát námětem pro výměnu zkušeností a simulaci rozdílných způsobů řešení, takových, které jsou v souladu s nejnovějšími poznatky.

3.3. Vzdělávání a pedagogický proces u nejstarších věkových skupin

Zvláštní postavení a charakter má **vzdělávání nejstarších** věkových skupin. U nich lze předpokládat, že vzdělávání nemá svůj základní cíl v přípravě na jiné povolání, ale má své těžiště v **sociální** funkci.

Při koncipování jakýchkoliv vzdělávacích projektů pro seniory je nutno respektovat řadu specifik, vyplývajících z jejich sociálního a společenského postavení, ale i zvláštností daných věkem a vyplývajících především z odlišností motivace. Je nezbytné respektovat **specifické věkové kategorie**:

- příprava na důchod
- „začínající“ důchodci
- starší lidé
- staří lidé

Poznáním možností, zájmů, motivačních vazeb a dalších specifik jednotlivých uvedených kategorií lze odhadnout jejich potenciální možnosti i konkrétní zájem. Postupem věku se zájem o vzdělávání přesunuje z oblasti poznatkové do oblasti sociální a emoční životní opory. Nutno respektovat i to, že s narůstajícím věkem **roste zatížení organismu** a to jak biologické /somatické/, tak i psychické /sociálně psychické - frustrující a stresové situace, způsobené především vyrovnáváním se s nenávratnými změnami: vyřazení z aktivního pracovního života, přizpůsobování se důchodu, přizpůsobování se fyzickým omezením, ztrátě životního partnera, vyrovnání se s limitovaným časem života, atp./.

Významná je především **etapa předdůchodová** – příprava na důchod. Nutnost potřeby cílené přípravy na stárnutí /důchod/ se jako první snažili prosadit lékaři, a pracovníci odborných gerontologických a geriatrických pracovišť. První kurz přípravy na stárnutí je zaznamenán v roce 1949 ve Spojených státech, o rok později v Anglii, kde také následně Národní výbor pro blaho starých lidí založil studijní skupinu pro přípravu na důchod a organizoval od roku 1958 k tomuto tématu

víkendové kurzy. Téma bylo předmětem i světových gerontologických kongresů v letech 1974 a 1975. Organizovat kurzy pro přípravu na důchod doporučila členským státům Rada Evropy již v roce 1972 a doporučení bylo v řadě zemí akceptováno. V 70. a 80. letech byla tato příprava /víceméně formou přednášek, s pasivními účastníky/ zaměřena především na problémy zdraví, problémy finanční, na bydlení, trávení volného času /včetně dobrovolné společenské angažovanosti/ a na problematiku pracovní /práva na práci/. V devadesátých letech se problémem zabývaly OSN a UNESCO a doporučily podporovat základní principy života starších lidí, jako je nezávislost, zúčastněnost, péče, seberealizace, důstojnost.

Způsobem vzdělávání seniorů se zabývá speciální část androdidaktiky /didaktiky vzdělávání dospělých/ – **gerontodidaktika**. Zmínil jsem, o tom, že vzdělávání dospělých má svá vlastní specifika, nesrovnatelná se vzděláváním dětí a mládeže. U vzdělávání seniorů specifika krystalizují. Studující chápou všechny nové informace z pozice svých životních zkušeností a začleňují si je do již vytvořeného poznatkového systému.

V pedagogickém procesu je třeba zabezpečit určité podmínky, které usnadňují průběh učení a zefektivňují jeho výsledky. Především jde o:

- logické uspořádání obsahu jak v lekcích, tak i v jejich provázanosti v celém cyklu,
- častější zopakování a shrnutí základních myšlenek a zdůraznění jejich provázanosti s učebními cíli, zvýrazňování podstatného a častější opakování základních myšlenek,
- zainteresování účastníků, jejich přímého zapojování do vzdělávacího cyklu, participace, orientace na činnost, odvolávání na jejich zkušenost a její uplatňování, propojování učební látky s jejich aktuálními potřebami,
- stálost zpětné vazby (diskusí, dotazy, seminární aktivitou),
- stálé motivování a pomoc při překonávání nedůvěry ve vlastní schopnost se učit.

Při **vzdělávání seniorů** je nutno respektovat, jak už bylo zmíněno, že se jedná o vyzrálé osobnosti, jejichž názory na některé věci jsou již řadu let ustálené. Starší člověk je osobností s vyšší potřebou seberealizace a nepřichází do edukačního procesu

proto, aby jeho seberealizace byla narušena, a to ani v případě vysoké potřeby vzdělávací. Učení ve starším věku ovlivňují i rozličné metody myšlení, vytvořené v průběhu aktivního života. Jedná se především o rozdílnost mezi uzavřenými a otevřenými metodami myšlení. Člověk s uzavřeným myšlením má snahu zachovat si svoji integritu tím, že ji nebude narušovat novými vlivy a informacemi. Nedokáže zásadně korigovat a znovu uspořádat svoje názory. S věkem tyto tendence narůstají a jsou posilovány nedůvěrou v „nové“, obavou ze změn a neočekávaných situací. Navíc lidé s uzavřeným myšlením se většinou ani nevzdělávají.

Vzdělávání seniorů vyžaduje promyšlený přístup ve všech vzdělávacích fázích. Především v těch, kde požadujeme od studujícího veřejnou demonstraci jeho názorů nebo vědomostí. Takovou fází je ověřování vědomostí. Ověřování vědomostí má svůj význam seberealizační /„naučil jsem se to“/, ale při necitlivém přístupu může mít účinek opačný. Vhodný je proto pohovor nebo i testy, při zachování anonymity výsledků.

Vzdělávání seniorů nemá jen specifika gerontodidaktická. Na průběh vyučování mají vliv:

- prostředí
- osobnost pedagoga
- kolektiv vzdělávaných

Při volbě **prostředí** je důležitá především jeho dostupnost a ničím nerušená možnost soustředění. S postupujícím stářím narůstá citlivost na rušivé faktory.

Velký význam má **osobnost lektora**: čím starší je skupina lidí, tím větší jsou individuální rozdíly ve vnímání a schopnosti soustředění, dané fyziologicky, ale i různou mírou životních zkušeností, růzností schopnosti učit se, různou otevřeností myšlení, atd.

Vzdělávání občanů v důchodovém věku je ve světě realizováno v různých formách: buď jako samostatná instituce nebo jako začleňování seniorů do normálního vzdělávacího systému. V České republice se ustálilo jako Univerzita třetího věku, jako Akademie třetího věku a jako Kluby třetího věku. Nejčastější obsahová poptávka

se soustřeďuje na následující oblasti - tělesné zdraví, duševní zdraví, právo, ekologie, filozofie, náboženství, mezilidské vztahy.

Akademie třetího věku pořádají různé činnosti kulturně-osvětového charakteru a zejména vzdělávání na všeobecně přístupné úrovni, především charakteru socio-kulturního. Jde většinou o jednorázové nebo krátkodobé akce na aktuální témata nebo akce podle spontánních zájmů. Jejich častým organizátorem je Červený kříž. **Kluby třetího věku** jsou dobrovolná seskupení starších občanů s cílem společného trávení volného času. Kluby mohou mít různé odborné zaměření, jejich častou aktivitou jsou i jednorázové vzdělávací akce podle momentálně převažujícího zájmu.

3.4. Závěr kapitoly

V současné době se velmi často používá pojem **znalostní společnost**, který vyjadřuje význam znalostí a dovedností nejen pro hospodářství, ale i pro celkovou úroveň života ve společnosti.

Úroveň vzdělávání v České republice je předmětem mnoha hodnocení, která se obecně shodují v tom, že jedním z problematických míst je zajištění permanentnosti, tzn. vytvoření systému celoživotního vzdělávání. Nepřetržitost vzdělávání má rozhodující význam pro sociální adaptaci obyvatel jednak ve směru jejich udržení se v pracovním procesu a také při jejich sociální adaptaci, kterou je schopnost akceptovat nové životní podmínky.

Vzdělávání dospělých a seniorů je specifické vzhledem k rozdílným schopnostem starších /dospělých/ studujících. Ti mají rozdílné životní podmínky, obvykle mají rodiny, a proto organizace jejich studia musí přihlížet k jejich rodinným povinnostem. Jejich schopnost vstřebat a později aplikovat znalosti je značně rozdílná ve srovnání s mladou generací. U nejstarších věkových kategorií se přenáší těžiště účelu studia od cíle udržet posluchače v pracovním procesu k cíli seznámit ho s novými podmínkami života tak, aby je pochopil a byl schopen je akceptovat.

Při vzdělávání seniorů musí samotný pedagogický proces odrážet rozdílnost myšlení a rozdílnou schopnost akceptovat nové poznatky oproti mladé generaci.

Závěr

V průmyslově vyspělých zemích, Českou republiku nevyjímaje, dochází k nezvratnému demografickému vývoji, spočívajícímu v **nárůstu podílu starších věkových kategorií** na celkové populaci. Tento vývoj je výsledkem zlepšující se zdravotnické péče a růstu průměrného věku dožití a poklesu porodnosti. Přestože proces je částečně korigován migrací mezi jednotlivými státy, jde o stav nevratný a demografické prognózy ukazují, že se bude prohlubovat i v budoucnu.

Stárnutí populace je námětem pro mnohé demografické studie, vyvolává diskuzi o možných a nutných opatřeních v ekonomické oblasti a stává se námětem politických programů.

Ekonomické důsledky stárnutí jsou velmi rozmanité. Při určitém zjednodušení lze označit za nejnaléhavější problém zajištění dostatečného objemu finančních prostředků pro vyplácení důchodů. Úroveň důchodů má zásadní význam pro zajištění ekonomických podmínek plnohodnotného života ve stáří.

Stárnutí obyvatelstva má však řadu dalších podstatných důsledků, které mají ekonomický charakter. Jde m.j. o problém udržení starších spoluobčanů v pracovním procesu tak, aby byli co nejdelší dobu honorováni prostřednictvím mzdy a nebyli závislí na vyplácení sociálních dávek. Další ekonomické problémy jsou spojeny s nutností alokovat finanční zdroje do oblastí, které uspokojují potřeby spojené s růstem věku. Jde zejména o zdravotnictví, o kterém je známo, že nejvyšší nároky na jeho služby mají nejmladší věkové skupiny obyvatelstva a senioři.

Ekonomická a sociální adaptace starších věkových skupin je závislá na kvalitě fungování vzdělávání. Ta samozřejmě vyžaduje využívat relativně velkou část disponibilních ekonomických zdrojů. **Růst náročnosti systému vzdělávání na finance** je tak nepochybně dalším problémem spojeným se stárnutím populace.

Vedle ekonomických důsledků má nárůst podílu starších občanů na celkové populaci své **sociální důsledky**. Ty jsou spojeny s rozdílnou strukturou potřeb starší

generace oproti mladým lidem. Jiné sociální aspekty je možné spojovat s hodnotovými postoji, které jsou ve společnosti považovány za normu. Jejich výsledkem by mělo být chování rozdílných generací vůči sobě.

Vzdělávání představuje systém, prostřednictvím jehož rozvoje lze významně průběh stárnutí obyvatelstva ovlivňovat tak, aby nedocházelo k sociálním a ekonomickým rizikům.

Zejména **celoživotní vzdělávání** má velký význam pro ekonomickou a sociální adaptabilitu nejen ve stáří, ale i během dospělosti. Vzdělaný člověk je schopen se zapojit do pracovního procesu, adaptovat se na požadavky, které vycházejí z jeho změn a je schopen přizpůsobit se i měnícímu se životnímu stylu.

Samotný pedagogický proces, jeho organizace a způsob výuky musí odrážet zvláštní schopnosti a potřeby generací, pro které je určen.

Moje práce jasně ukázala na objektivnost demografických procesů probíhajících v Evropě a na potřebu na tyto procesy odpovídajícím způsobem reagovat. I když při určitém zjednodušení **lze rozdělit důsledky na ekonomické, sociální a ostatní /včetně pedagogických/**, ukazuje tato práce na jejich vzájemnou provázanost. A také na skutečnost, že mnohá opatření mají zatím spíše proklamativní charakter. Dokazuje, že nelze dále otálet s řešeními, protože jejich odkládáním se problém nadále prohlubuje a ztěžuje. Je to patrné například u problematiky důchodové reformy, ale i u problematiky vzdělávání, která mě z hlediska mého studia zajímá nejvíce. Nedostatečné fungování celoživotního vzdělávání je jistě problémem, který bude muset Česká republika velmi rychle řešit.

Resumé

Prodlužování průměrného věku a pokles porodnosti se projevuje ve všech ekonomicky vyspělých zemích ve změně jejich demografické struktury. Demografické prognózy ukazují jednoznačně na pokračování procesu stárnutí populace. Česká republika má obdobný demografický vývoj a stojí před obdobnými problémy jako většina vyspělých zemí Evropy.

Stárnutí populace má závažné ekonomické důsledky, které vyvolávají nutnost provést řadu reforem a změnit vládní politiku tak, aby se předešlo kritickým situacím ve společnosti. Stárnutí populace je obecným jevem, který se stává předmětem politických programů.

Jedním z velmi urgentních ekonomických problémů je zajištění dostatku finančních zdrojů pro ročníky, které vzhledem ke svému věku odcházejí do důchodu. Protože se mění relace mezi populací v produktivním a postproduktivním věku, je základní otázkou, zda a jak dlouho lze udržet tzv. průběžný systém financování důchodů.

Zaměstnanost resp. zaměstnavatelnost je dalším ekonomickým problémem. Vlády podporují setrvání občanů v zaměstnání po co nejdelší dobu tak, aby jejich příjem pocházel z pracovní činnosti ne ze sociálních dávek.

Starší ročníky mají rozdílné nároky na strukturu služeb a zboží. To se ve svém důsledku projevuje v požadavcích na rozvoj zdravotnictví a sociálních služeb, ale i na bydlení, dopravu atd.

Neméně důležitým sociálním aspektem je struktura hodnot, která se projevuje v postojích a chování, resp. vztazích mezi jednotlivými generacemi.

Vzdělávání představuje významný faktor ovlivňující schopnost člověka splňovat nároky v pracovním procesu, které se stále rychleji mění. Je celoživotním procesem a nekončí ukončením jakéhokoli stupně vzdělávacího systému. Permanentnost

vzdělávání, resp. celoživotní vzdělávání je problémem, který se řeší i v rámci České republiky a zatím jsme nedosáhli výsledků, které by přinesly zřetelný pokrok.

Vzdělávání dospělých ve smyslu pedagogického procesu má svá specifika. Ta vycházejí z rozdílných životních podmínek a z rozdílné schopnosti vstřebat nové poznatky a aplikovat je v praxi. Relativně vyšší míra zkušeností může představovat přednost starší generace, ale současně může limitovat i schopnost akceptovat nové poznatky, které jsou během pedagogického procesu předkládány.

Anotace

Veverka Stanislav: Populační stárnutí – ekonomický, sociální a pedagogický problém.

(Bakalářská práce.) Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně, Institut mezioborových studií Brno, 2006, 49 str.

Práce se věnuje otázce stárnutí obyvatelstva a s tím spojených problémů v oblasti důchodů, zaměstnanosti, vzdělávání, pedagogického procesu a některými sociálními důsledky. Popisuje některé skutečnosti v rámci Evropy a těžiště práce spočívá v popisu situace v České republice.

Klíčová slova:

stárnutí populace, migrace, důchodový systém, zaměstnanost, adaptabilita, sociální aspekty stárnutí, celoživotní vzdělávání, vzdělávací systém, pedagogický proces.

Annotation

Veverka Stanislav : Population Aging – Economic, Social and Pedagogical Problem

(Bachelor work) University of Tomáš Baťa, Institute of Interprofessional Studies Brno, 2006, 49 pg.

The work dedicates to the matter of population aging and related issues in the sphere of old pensions, employment, education, pedagogical process and some social consequences. It describes some facts within the frame of Europe and the focal point of the work consists in the description of the situation in the Czech Republic.

Keywords:

population aging, migration, old pension scheme, employment, adaptability, social aspects of aging, long live education, education system, pedagogical process.

Seznam použité literatury

1. ALAN, J. *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama, 1989
2. BAUMAN, Z. *Globalizace. Důsledky pro člověka*. Praha: Mladá Fronta, 1999
3. BICANOVÁ, R. *Populační trendy v zemích EU se zaměřením na migraci*. Praha: VŠE, 1999
4. ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD *Cizinci v České republice 2004*. Praha: Scientia, 2004
5. ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD *Projekce obyvatelstva České republiky do roku 2050*. Praha: ČSÚ, 2004
6. HORÁKOVÁ, M. *Mezinárodní migrace a migrace pracovní síly*. Praha: VÚPSV, 2003
7. HORÁKOVÁ, M. *Reakce České republiky na migraci v rozšířené Evropské unii*. Praha: VÚPSV, 2004
8. KOMISE EVROPSKÝCH SPOLEČENSTVÍ *Sdělení Komise Evropa pro všechny generace*. Brusel: EK, 1999, s. 4-5
9. KOSCHIN, F., FIALA, T. et al. *Co s ekonomickými důsledky stárnutí naší populace*. Praha: Studie VŠE, 2004
10. KREBS, V., BRDEK, M. *Systém sociálního zabezpečení v České a Slovenské republice*. Praha: VŠE, 2003
11. KREBS, V., KOTÝNKOVÁ M. *Sociální důsledky vstupu České republiky do Evropské unie*. Praha: VŠE, 2003
12. NEVORÁNEK, J., ŘEHOŘ, A. *Kapitoly ze sociologie rodiny*. Brno: Institut mezioborových studií, 2004
13. POTŮČEK, M. et al. *Zpráva o lidském rozvoji 2003*. Praha: UK, 2003
14. RABUŠIC, L., BURJANEK, A. *Imigrace a imigrační politika jako prvek řešení české demografické situace?* Brno: VÚPSV, 2003
15. ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD *Statistická ročenka ČR 2004*. Praha: ČSÚ, 2004
16. ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD *Vývoj ekonomické aktivity obyvatelstva za 2. čtvrtletí 2004*. Praha: ČSÚ, 2005

17. KREIDL, M. *Výzva pro budoucnost: společnost vědění*. Praha: PSP ČR, 2001, Parlamentní zpravodaj č. 5
18. KUČERA, M. *Sociální důsledky stárnutí obyvatelstva České republiky*. Praha: Demografie, 2002, r. 44, č. 1
19. NÁRODNÍ VZDĚLÁVACÍ FOND *Vzdělávání seniorů*. Praha: Národní vzdělávací fond, Praha, 2005
20. POSLANACKÁ SNĚMOVNA PARLAMENTU ČR *Národní Lisabonský program 2005 – 2008 /Národní program reforem České republiky/*. Praha, 2005
21. PRACOVNÍ SKUPINA PRO PŘÍPRAVU PODKLADŮ PRO REFORMU DŮCHODŮ *Výsledky analýzy pracovní skupiny*. Praha, 2005
22. REFERNET ČR *Odborné vzdělávání v České republice*. Praha: Refernet, 2004
23. <http://www.age-platform.org>
24. <http://www.epp.eurostat.cec.eu>
25. <http://www.mvcr.cz/azyl/integrace>